

भैंसपालन

पशु विज्ञान केंद्र, लीमण्डेडा
आदिवासी संशोधन-व-तालीम केंद्र
आणंद कृषि युनिवर्सिटी, देवगढ ज़ारीया - 37७ 370

ભેંસની અગત્યતા :

કુદરતી રીતે ભેંસના દૂધમાં ફેટ (૭ થી ૧૦%) ગાયના દૂધ કરતા ૨ થી ૨.૫ ટકા જેટલી વધુ જોવા મળે છે. તેથી પ્રતિ લિટરે વધુ આવક થાય છે. વળી આ વધારાની ફેટ મેળવવા માટે ભેંસોને વધુ દાણ કે વિશિષ્ટ આહાર આપવામાં આવતો નથી. ગાયોની સરખામણીએ ભેંસો રેસાવાળો ખોરાક સારી રીતે ખાઈને ૫ થી ૭ ટકા વધુ પચાવી શકે છે

ખોરાક સંબંધી વૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

- (૧) ભેંસોને તેમના વજનના ૩ થી ૩.૫ ટકા જેટલા સૂકા પદાર્થની દૈનિક જરૂરિયાત રહે છે કે પૈકી ૨/૩ ભાગ લીલા સૂકા ચારા વડે અને ૧/૩ ભાગ દાણ થકી પૂરો પાડવો. લીલચારોમાં ધાન્યવર્ગ અને કઠોળવર્ગના ચારાનું પ્રમાણ ૬૦:૪૦ રાખવું. સૂકાચારામાં સારી ગુણવત્તાવાળું જુવારબાટું આપવાથી ખૂબ જ ફાયદો થયા છે. દાણ દૈનિક દૂધ ઉત્પાદનના ૫૦ % પ્રમાણે આપવું.
- ૨) વધુ દૂધ આપતી ભેંસોને જરૂરી દાણ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું.
- ૩) રાત્રે ૧૦ કલાકે ટૂકડા કરેલા કે બે સૂકા પૂળા નિરણ કરવું. રાત્રે બે પૂળી નિરણ કરીને સુવું.
- ૪) ૨૪ કલાક દરમ્યાન ૩ થી ૪ વખતે નીરણ કરવું.
- ૫) ભેંસોને લીલા-સૂકો ચારો મિશ્ર કરી ચાફકટરથી નાના નાના ટૂકડા અથવા કોચતાથી પૂળાના ચારે મોટા ટૂકડા કરી ખવડાવવાથી ખોરાકનું પાચન સારી રીતે થાય છે અને દૂધમાં ફેટ જળવાઈ રહે છે. ખોરાક ચાવવા-વાગોળવામાં વેડફાતી શક્તિનો બચાવ થાય છે અને અંદાજે ૨૦-૩૦ ટકા જેટલો ખોરાકનો બગાડ અટકે છે.
- ૬) ભેંસોના ખોરાકમાં યુરિયા-મોલાસીસ-ક્ષાર બ્લોક ચાટવા માટે મૂકવાથી દૂધઉત્પાદમાં વધારો જોવા મળે છે તેમજ દૂધની ફેટ જળવાઈ રહે છે.
- ૭) ભેંસો ૨૪ કલાકમાં પોતાની રીતે આઠ વખત પાણી પીવે છે આથી દિવસ ઉપરાંત રાત્રીએ ૧૦ કલાકે અને વહેલી સાવરે ૫-૦૦ કલાકે પાણી પીવડાવવાથી ફાયદો થાય છે.
- ૮) ખેડૂતો પાડી ઉછેરમાં બેકાળજી દાખવે છે અને ૧૨ માસની ઉંમર સુધી અપૂરતો અને અપોષણયુક્ત આહાર આપે છે જ્યારે ૧૮ માસની ઉંમર પછી જોઈતા કરતા વધુ ખોરાક આપે છે. આમ જરૂરિયાત મુજબનો ખોરાક અપાય તો શારીરિક વૃદ્ધિદર સારો મળી શકે અને યોગ્ય ઉંમરે અને વજને પાડીઓનું વિચારણ થાય.
- ૯) જન્મ સમયે પ્રથમ પાંચ દિવસ વજનના ૧૦ ટકા ખીરૂ તથા ત્યારબાદ ૧૦ ટકા પ્રમાણે દૂધ આપવું. સાથે સાથે ૧૨-૧૫ માં દિવસથી કુણો લીલો ચારો અને દાણ આપવું તેથી ખાવા ટેવાશે અને જઠર (રૂમેન) નો વિકાસ સારી રીતે થશે.
- ૧૦) ગાભણ ભેંસ-પાડીને ગર્ભાવસ્થાના છેલ્લા ત્રણ મહીના દરમ્યાન દૈનિક ૨ કિલો દાણ આપવું અને છેલ્લા પખવાડિયા દરમ્યાન ૩ કીલો જેટલું આપવું.

રહેઠાણ સંબંધી વૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

- ૧) ભેંસોનું રહેઠાણ ઓછા ખર્ચે આરામદાયક, સારા હવા-ઉજાસવાળુ તથા સૂકુ રહે તવું બનાવવું.

- ૨) ભેંસોને કોઢમાં માથાદીઠ ચાર ચો.મી. જગ્યા આપવી જોઈએ જેથી તેમને હલનચલનમાં કે બેસવા ઉઠવામાં તકલીફ પડે નહી. ભેંસોમાં ત્રાંસી બેસવાની ટેવ હોય છે. કોઢના છાપરાની ઉંચાઈ મોભ આગળ ૨.૭ થી ૩.૦ મીટર અને નેવા આગળ ૨ થી ૨.૨ મીટર રાખવી યોગ્ય છે.
- ૩) ભોંયતળિયું ઈંટોના ખડચાવાળું અને શક્ય હોય તો પાકુ સિમેન્ટ કોન્ક્રીટનું બનાવવું. ભોંયતળીયાને ગમાણથી દર ૪૦ ઈંચે એક ઈંચનો ઢાળ આપવો જેથી આંચળ બગડવાના પ્રશ્નો ઓછા થાય છે અને જાનવર સારી રીતે વાગોળી અને ખોરાક પચાવી શકે છે.
- ૪) કોઢ બનાવતી વેડા આખી દિવાલના બદલામાં થાંભલા ખોડવા અથવા ત્રણ બાજુ ૧/૩ દિવાલ ચણી તેના પર સિમેન્ટ કે લોખંડના થાંભલા ઉપર છાપરૂ રહે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવાથી બાંધકામનો ખર્ચ મહદઅંશે અંકુશિત રહેશે.
- ૫) કોઢના છાપરા પર ખાસ કરીએ ઉનાળાની ગરમ ઋતુમાં સૂકા પૂળા જેવા કે કડબ-પરાળ વગેરેનો અર્ધાથી પોણાકુટ જેટલો થર કરવાથી કોઢમાં ૨ થી ૪ અંશ સે. તપમાન ઓછું રહે છે અને ઉનાળાની ગરમી સામે ખૂબ જ રક્ષણ મળે છે. તે જ રીતે ખુલ્લામાં બાંધવા કરતાં કોઢમાં રાખવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો થાય છે. ખુલ્લા વાડામાં પશુઓના શ્વાસોશ્વાસમાં ૫૫% અને નાડીના ધબકારામાં ૭૭% વધારો થાય છે, શક્તિ વેડફાય છે તથા દૂધ ઉત્પાદન ઘટે છે.
- ૬) કોઢમાં ગમાણ, છાપરા, દિવાલ વગેરેમાં તિરાડો પડે તો તાત્કાલિક પૂરી દેવી નહિતર આ તળ-તિરાડોમાં જિંગાડા, ચાંચડ, ઈતરડી જેવા પરોપજીવીઓ ભરાઈ રહે છે અને મધ્યરાત્રી દરમ્યાન જ બહાર નીકળી પશુઓનું લોહી ચૂસે છે ઉપરાંત અનેક રોગોનું વહન કરે છે.
- ૭) કોઢની આસપાસ વૃક્ષો ઉગાડવાથી ઉનાળામાં લૂ ફૂકાવા સામે રક્ષણ આપે છે. ઉપરાંત પટકા જેટલું સૂર્યનું રેડિયેશન ઓછું કરે છે અને ભેજ વધારે છે તેથી આરામદાયકતામાં ઘણો વધારો થાય છે.

પ્રજનન સંબંધી વૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

- ૧) પાડીઓને ઉંમર કરતા વજનના આધારે ૨૫૦ થી ૨૭૫ કિલોના વજને ફેળવવી.
- ૨) ઉનાળાની ઋતુ દરમ્યાન ભેંસો-પાડીઓમાં ગરમીના ચિહ્નો ખૂબ જ મંદ હોય છે જેથી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત નવરાવી-પાણી છાંટવાથી તથા ઉનાળાના તાપ સામે રક્ષણ પૂરૂ પાડવાથી આ સમસ્યાનો આંશિક ઉકેલ આવી શકે છે.
- ૩) વંધ્ય ભેંસો / પાડીઓ પાછળ વધુ પડતો સારવારખર્ચ અને નિભાવણીખર્ચ કરવાના બદલે તેમનો ત્વરિત નિકાલ કરવો.
- ૪) વિયાણ બાદ ભેંસોના વજનમાં ૩ થી ૭.૫ ટકા જેટલો ઘટાડો જોવા મળે છે. જો શરીરનું વજન આથી પણ વધારે ઘટે તો વિયાણ બાદ ભેંસ વેતરમાં ૭ તાપે ઘણી મોડી આવે છે ગર્ભમરણ પ્રમાણ વધે છે જેને કારણે બે વેતર વચ્ચેનો ગાળો લંબાય છે. અગ્રવર્તી સગર્ભા ભેંસોને યોગ્ય ખોરાક આપવામાં આવે તો આ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે છે.

આરોગ્ય સંબંધી વૈજ્ઞાનિક અભિગમ :

- ૧) નવજાત પાડીઓની રોગપ્રતિકારક શક્તિ નહિવત હોવાથી જન્મતા અર્ધા કલાકમાં માતાનું ખીરૂં/કરાહું અવશ્ય પીવડાવવું. ખીરૂં/કરાહું બચ્ચાના વજનના ૧૦ ટકા પ્રમાણે ગણી જન્મ પછી પ્રથમ ચાર દિવસ આપવું. કરાદામાં રહેલા રોગપ્રતિકારક દ્રવ્યો બચ્ચાને રોગો સામે પૂરતું રક્ષણ આપશે ઉપરાંત મળ પણ સારી રીતે બહાર નીકળશે.
- ૨) પાડીઓમાં કૃમિ/કૃમિરોગો તેમજ બાહ્ય પરોપજીવીઓનો ઉપદ્રવ વધુ જોવા મળે છે. આથી પશુચિકિત્સકશ્રીની સલાહ મુજબ શિડયુલ પ્રમાણે કૃમિનાશક દવાઓ પીવડાવવી, કોઢ, ગમાણ, છાપરા વગેરેમાં બાહ્ય પરોપજીવો નિવાસ કરે છે. આથી જંતુનાશક દવાઓ ખાસ કરીને મેલાથીઓન/બ્યુટોકસ વગેરેનો પશુચિકિત્સકશ્રીની સલાહ મુજબ વખતોવખત છંટકાવ કરવો.
- ૩) ભેંસોમા ગળસૂઠો, બળીયા, ખરવા-માવોમો જેવા રોગો સામે રક્ષણ આપવા પશુચિકિત્સકશ્રીની સલાહ મુજબ રોગપ્રતિકારક રસીઓ અવશ્ય આપવી.
- ૪) આઉના સોજો ભેંસોમા સામાન્ય રીતે જોવા મળતો રોગ છે. આ રોગમા દૂધનું બધારણ બદલાઈ જઈ પાતળું, ફોદાવાળું, લોહીવાળું કે ખરાબ વાસ મારતું દૂધ આવે છે. આ રોગની ત્વરિત સારવાર કરાવવામાં ન આવે તો બીજા તંદુરસ્ત આંચળ પણ બગડવાનો ભય રહે છે. આઉનો સોજો અટકાવવા કોઢમાં છાણ-મૂત્રનો નિયમિત નિકાલ, સફાઈ, દોહન પહેલા આંચળ અને અડાણને ચોખ્ખા પાણીથી સાફ કરવા જેવી સામાન્ય બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો.

અન્ય માવજન સંબંધી બાબતો :

- ૧) ભેંસોમાં દર ૧૨ કલાક (સવાર-સાંજે) નિયમિત દોહન કરવું. અનિયમિતતાના કારણે દૂધ ઉત્પાદન અને ફેટમાં વધઘટ શક્ય છે.
- ૨) સંપૂર્ણ દોહન કરવાનો આગ્રહ રાખવો. શરુઆતની બે-ત્રણ દૂધની શેડમાં જંતુઓનું વધુ પ્રમાણ હોવાથી દૂધના વાસણમાં ન લેતાં બહાર જતી કરવી. જ્યારે દોહનના અંતે (ડબકા) વધુ ફેટનું પ્રમાણ રહેતું હોવાથી પૂર્ણ દોહન જ કરવું.
- ૩) અધૂરા દોહનથી આઉમાં દૂધ રહી જવાના કારણે (ક) જંતુજન્ય રોગ થવાની શક્યતા વધે છે. (ખ) આઉમાં દબાણ વધતા દૂધના આંતરિક જીવોમાં ઘટાડો થાય છે. જો આ અધૂરું દોહન દરરોજ થાય તો ભેંસ વહેલી વસુકી જાય છે.
- ૪) ભેંસ તથા પાડીઓને દરરોજ એક વખત હાથિયો કરવાથી શરીરમાં લોહીનું ભ્રમણ વધશે. જાનવર સ્ફૂર્તિલુ થશે તેમજ પાકા વાળ અને ભીંગંડા ખરી જવાથી ચોખ્ખું દૂધ ઉત્પાદન મળશે.
- ૫) દૂધ દોહન વખતે દોહનાર વ્યક્તિ શક્ય હોય ત્યાં સુધી બદલવી નહી.
- ૬) દોહન સમયે અજાણી વ્યક્તિ કે કૂતરાઓનું ભસવું કે કોલાહલના કારણે ભેંસો ભડકે છે અને જલ્દી પાનો મૂકતી નથી માટે આ બધી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું.

: લેખકો :

ડૉ. સફી વહોરા અને ડૉ. જી. એન. થોરાત
પશુવિજ્ઞાન કેન્દ્ર, આ.કૃ.યુ., દેવગઢ બારીયા